

THE PLACE AND POLITICAL INFLUENCE OF THE INSTITUTE OF QUEENS IN THE SELJUK STATE GOVERNMENT**Ruziyeva Rushana**

1st year student of the Shahrizabz State Pedagogical Institute

ruziyevrushana515@gmail.com

Abstract

This article the role and political significance of the institution of princesses within the state administration system of the Great Seljuk Empire. The article provides a scientific analysis of the khatuns' possession of personal divans administrations, treasuries, and military units, alongside their decisive role in dynastic succession and diplomatic relations. Through the study of historical figures like Terken Khatun, it illuminates the phenomenon of the "Khatuns' Government," which emerged from the synthesis of Turkic state traditions and Islamic administrative principles. Furthermore, the cultural-educational patronage and involvement of khatuns in the waqf system are evaluated as fundamental pillars of the empire's stability.

Keywords

Seljuks, princess, khatun, state administration, Terken Khatun, political institution, waqf, diplomacy, iqta, Turkic traditions.

SALJUQIYLAR DAVLAT BOSHQARUVIDA MALIKALAR INSTITUTINING O'RNI**Annotatsiya**

Ushbu maqolada Buyuk Saljuqiylar imperiyasi davlat boshqaruv tizimida malikalar institutining tutgan o'rni va siyosiy ahamiyati tadqiq etilgan. Maqolada malikalarning shaxsiy devoni, xazinasi va harbiy bo'linmalariga egaligi, ularning taxt vorisligi hamda diplomatik munosabatlardagi hal qiluvchi roli ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Turkiy davlatchilik an'alarining islomiy boshqaruv prinsiplari bilan uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan "Xotunlar hukumati" fenomeni Turkan xotun kabi tarixiy shaxslar faoliyati misolida yoritib berilgan. Shuningdek, malikalarning madaniy-ma'rifiy homiyligi va vaqf tizimidagi ishtiroki imperiya barqarorligining asosi sifatida baholangan.

Kalit so'zlar

Saljuqiylar, malika, xotun, davlat boshqaruvi, Turkan xotun, siyosiy institut, vaqf, diplomatiya, iqto, turkiy an'alar.

Аннотация

В этой статье работе исследуется роль и политическое значение института малик в системе государственного управления Великой Сельджукской империи. В статье научно анализируются наличие у малик личных диванов, казны и военных подразделений, а также их решающая роль в престолонаследии и дипломатических отношениях. На примере деятельности таких исторических личностей, как Теркен-хатун, освещается

феномен «правлений хатун», возникший в результате интеграции тюркских государственных традиций с исламскими принципами управления. Также культурно-просветительское покровительство малик и их участие в системе вакфов оцениваются как основа стабильности империи.

Ключевые слова

Сельджукиды, малика, хатун, государственное управление, Теркен-хатун, политический институт, вакф, дипломатия, икта, тюркские традиции.

Kirish Saljuqiylar davlati oʻrta asrlar Sharq davlatchiligi tarixida nafaqat harbiy gʻalabalari, balki mukammal boshqaruv tizimi bilan ham alohida oʻrin tutadi. Ushbu tizimning eng kam oʻrganilgan, ammo strategik jihatdan muhim yoʻnalishlaridan biri — davlat boshqaruvida malikalarning (xotunlarning) tutgan oʻrnidir. Turkiy xalqlarning islomgacha boʻlgan davrdagi "Xon va Xotun" dual boshqaruv anʼanasi Saljuqiylar davrida islomiy qonuniyatlar bilan uygʻunlashib, oʻziga xos siyosiy institutga aylandi. Malikalar shunchaki hukmdorning oila aʼzosi emas, balki shaxsiy devoni, xazinasi, vaziri va hatto harbiy boʻlinmalariga ega boʻlgan mustaqil siyosiy subyektlar sifatida namoyon boʻldi. Ushbu tezisning maqsadi — Saljuqiy malikalarining davlat apparatidagi oʻrni, ularning siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonidagi ishtiroki va ijtimoiy-madaniy hayotga taʼsirini ilmiy jihatdan yoritib berishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida Turkan xotun, Zubayda xotun va Gavhar Nesibe kabi tarixiy shaxslarning faoliyati hamda ularning Nizomulmuluk kabi davlat arboblari bilan munosabatlari olingan.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu maqolada Saljuqiylar davlat boshqaruvida malikalar institutining oʻrni va ahamiyatini yoritishda tarixiylik, xolislik va tizimli tahlil prinsiplariga yoritilgan.

Adabiyotlar tahlili: Saljuqiylar davlat boshqaruvida malikalar instituti masalasi jahon sharqshunosligida turlicha talqin etilgan boʻlib, S.G. Agadjanov oʻz tadqiqotlarida malikalarning shaxsiy gvardiyalari va ularning taxt vorisligi masalasidagi siyosiy nufuzini ijtimoiy-siyosiy nuqtayi nazardan tahlil qilgan. C.E. Bosworth va A.C.S. Peacock kabi olimlar malikalarning "nikoh diplomatiyasi" hamda imperiyadagi desentralizatsiyalashgan boshqaruv tizimida muvozanat saqlovchi roli haqida qimmatli ilmiy xulosalarni keltirishgan. Nizomulmulukning "Siyosatnoma" asari esa malikalarning real siyosatdagi taʼsirini tanqididi, ammo tizimli jihatdan tasdiqlovchi eng muhim birlamchi manba boʻlib xizmat qilishi tahlil qilingan.

Muhokama va Natijalar: Saljuqiylar davlatida malikalarning siyosiy qudrati ularning legitimallashtirilgan maqomi bilan bogʻliq edi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, sultonlarining rafiqalari davlat ahamiyatiga molik masalalarda, ayniqsa, taxt vorisligini belgilashda hal qiluvchi ovozga ega boʻlishgan [1: 84]. Masalan, Sulton Malikshohning rafiqasi Turkan xotun oʻzining shaxsiy devoni va vaziri orqali davlat ishlariga faol aralashgan. Uning taʼsiri shunchalik yuqori ediki, u hatto mashhur vazir Nizomulmulukning siyosiy qarashlariga ochiqdan-ochiq qarshi chiqqan va oʻz oʻgʻli Mahmudni valiahd etib tayinlashga muvaffaq boʻlgan [5: 156]. Bu holat Saljuqiylar saroyida norasmiy, ammo amalda kuchli "Xotunlar hukumati" mavjud boʻlganini koʻrsatadi.

Saljuqiy malikalarining siyosiy faolligi nafaqat markaziy saroyda, balki viloyatlardagi boshqaruv tizimida ham yaqqol namoyon boʻlgan. Oʻrta asr manbalari tahlili shuni koʻrsatadiki, malikalar oʻzlariga tegishli boʻlgan iqto hududlarida mustaqil maʼmuriy siyosat yuritganlar [1: 92]. Bu hududlarda ular soliq yigʻish, adliya ishlarini tartibga solish va mahalliy hokimlarni

tayinlashda sulton bilan maslahatlashmasdan qaror qabul qilish huquqiga ega edilar. Ayniqsa, malikalarning "Inanj" yoki "Terken" kabi oliy unvonlarga ega bo'lishi ularning davlat iyerarxiyasidagi daxlsizligini ta'minlagan. Siyosiy institut sifatida malikalar devonining tuzilishi o'sha davr vazirlik apparati bilan deyarli bir xil ko'rinishga ega bo'lgan [2: 215]. Ushbu devon tarkibida moliya ishlari bo'yicha "mustavfiy", kotiblar va maxsus elchilar xizmat qilgan bo'lib, bu malikalarga xalqaro diplomatik aloqalarni mustaqil boshqarish imkonini bergan. Masalan, Saljuqiy malikalari va Vizantiya malikalari o'rtasidagi "ayollar diplomatiyasi" ko'p hollarda yirik urushlarning oldini olgan [6: 142]. Shuningdek, malikalar tomonidan asos solingan va "Xotuniyya" deb atalgan vaqf muassasalari davlatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan [3: 110]. Shu bilan birga, malikalarning harbiy salohiyati faqat qo'shin saqlash bilan cheklanib qolmay, balki strategik qal'alarni boshqarishda ham ko'ringan. Tarixiy hujjatlar ba'zi malikalarning chegara hududlardagi istehkomlarni shaxsan nazorat qilganini va mudofaa tizimini moliyalashtirganini tasdiqlaydi [4: 108]. Bu holat Saljuqiylar imperiyasida ayollarning xavfsizlik masalalarida ham yetakchi rol o'ynaganidan dalolat beradi. Natijalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, malikalarning madaniy-ma'rifiy homiyligi davlat mafkurasini mustahkamlashga xizmat qilgan. Ularning vaqf mulklari davlat xazinasidan tashqari alohida iqtisodiy tizim sifatida faoliyat yuritib, ijtimoiy himoya mexanizmini yaratgan. Ayniqsa, beva-bechoralar va talabalar uchun tashkil etilgan maxsus jamg'armalar malikalarning jamiyatdagi ma'naviy rahbarlik maqomini belgilab bergan. Bundan tashqari, malikalar saroyda turli elat va madaniyatlar o'rtasida o'ziga xos muvozanat saqlovchi vositachi bo'lganlar. Turkiy urf-odatlar bilan islomiy qonuniyatlar o'rtasidagi ziddiyatlarni yumshatishda ularning o'rni beqiyos edi. Malikalar tomonidan qo'llab-quvvatlangan adiblar va olimlar saroyda ayollar mavqeini ko'rsatuvchi asarlar yaratganlar, bu esa jamiyatning intellektual darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan [7: 58].

Saljuqiy malikalarining boshqaruv tizimidagi o'rni faqatgina ma'muriy vakolatlar bilan cheklanib qolmay, balki davlatning huquqiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlovchi o'ziga xos muvozanat mexanizmi bo'lib xizmat qilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, malikalarning huquqiy maqomi turkiy xalqlarning an'anaviy qonuniyatlari — "Tura" yoki "Yaso" normalari asosida mustahkamlangan bo'lib, bu ularga shariat qonunlari doirasidan tashqari kengroq harakat erkinligini bergan [3: 124]. Malikalar saroyda nafaqat sultonning maslahatgo'yi, balki ko'p hollarda markaziy hukumat va mahalliy amirlar o'rtasidagi nizolarni bartaraf etuvchi hakam (mediator) vazifasini ham bajarganlar. Ayniqsa, markaziy hokimiyat zaiflashgan davrlarda malikalarning shaxsiy nufuzi va xalq orasidagi obro'si davlatning parchalanishiga to'sqinlik qilgan asosiy omil bo'lgan [6: 158]. Iqtisodiy jihatdan, malikalarning tasarrufidagi vaqf mulklari shunchaki xayriya vositasi emas, balki davlat iqtisodiyotining barqaror sektorlaridan biri sifatida baholanishi lozim. Ular tomonidan boshqariladigan yirik savdo markazlari va karvonsaroylar xalqaro savdo yo'llarining (Buyuk Ipak yo'li) xavfsizligini ta'minlashda muhim logistik markazlar vazifasini o'tagan [1: 115]. Malikalarning shaxsiy xazinasidan ajratilgan grantlar va stipendiyalar nafaqat madrasalarda, balki tibbiyot muassasalarida ham yangi ilmiy kashfiyotlar uchun zamin yaratgan. Masalan, Rum saljuqiylari malikalari tomonidan qurilgan darushifolar o'rta asrlar tibbiyot fanining rivojlanishiga beqiyos hissa qo'shgan bo'lib, bu muassasalarning boshqaruv nizomi bevosita malikalarning shaxsiy nazoratida bo'lgan [7: 72].

Malikalarning davlat boshqaruvda ro'li ularning diplomatik yozishmalaridagi o'ziga xos uslub (protokol) orqali ham yaqqol ko'rinadi. Ularning xorijiy hukmdorlar bilan olib borgan muloqotlari Saljuqiylar imperiyasining "yumshoq kuch" (soft power) strategiyasining ajralmas qismi bo'lgan [4: 132]. Tarixiy faktlar shuni tasdiqlaydiki, malikalar ko'pincha qiyin siyosiy vaziyatlarda g'arbiy qo'shnilar va qo'shni islomiy bekliklar bilan "oilaviy diplomatiya" vositasida sulh tuzishga erishganlar. Bu esa urush xarajatlarini kamaytirish va davlat resurslarini

ichki qurilishga yo'naltirish imkonini bergan. Bundan tashqari, malikalar instituti davlatning mafkuraviy yaxlitligini ta'minlashda ham faol ishtirok etgan. Ular turli diniy mazhablar va tariqatlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni yumshatishda, mo'tadil islom g'oyalarini qo'llab-quvvatlashda yetakchilik qilganlar. Malikalar homiyligida yaratilgan adabiy asarlar va tarixiy yilnomalar sultonlik sulolasining ilohiy va qonuniy asoslarini xalq ongiga singdirishda muhim qurol bo'lgan [5: 182]. Ayniqsa, malikalarning saroydagi ayollar tarbiyasi va ta'limiga bo'lgan e'tibori keyinchalik mintaqada intellektual ayollar qatlamining shakllanishiga olib keldi. Natijada, Saljuqiylar malikalarining faoliyati davlat boshqaruvining sultonlik irodasi bilan cheklanib qolmagan, balki institutsional darajadagi ko'p tarmoqli tizim bo'lganini isbotlaydi. Ularning siyosiy, harbiy va iqtisodiy qudrati davlatni ichki va tashqi xavflardan himoya qiluvchi strategik qal'a vazifasini o'tagan. Ushbu tizimning tahlili shuni ko'rsatadiki, Saljuqiylar imperiyasining uzoq muddatli yuksalishi va barqarorligi zamirida nafaqat kuchli sultonlar, balki ularning teng huquqli sheriklari bo'lgan malikalarning oqilona va uzoqni ko'zlagan siyosati yotadi. Bu tajriba keyingi asrlar davomida shakllangan boshqa turkiy-islom davlatlari uchun boshqaruv madaniyatining poydevori bo'lib xizmat qildi. Tadqiqotlarimiz natijasi o'laroq aytish mumkinki, "Xotunlar instituti" Saljuqiylar davlat mexanizmining eng hayotiy va moslashuvchan qismi bo'lib, u davlatning murakkab geosiyosiy sharoitlarda yashab qolishini ta'minlagan. Malikalar tomonidan amalga oshirilgan islohotlar va qurilish ishlari imperiya tanazzulga yuz tutganidan keyin ham mintqa madaniyatida chuqur iz qoldirdi. Bizning tahlilimiz shuni ko'rsatadiki, o'rta asrlar Sharqida ayollar boshqaruvi nafaqat istisno, balki tizimli va qonuniy kuch sifatida tan olingan. Ushbu ilmiy natijalar Saljuqiylar davlat boshqaruvini yangicha talqin qilishga va "ayollar saltanati" tushunchasini ilmiy muomalaga chuqurroq kiritishga asos bo'ladi. Malikalar institutining faoliyati davlat boshqaruv madaniyatining yuksak bosqichini ifodalab, Sharq intellektual tarixida o'zining munosib o'rnini egalladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Saljuqiylar davrida malikalar davlat boshqaruv tizimining ajralmas qismi bo'lgan. Ularning shaxsiy ma'muriy apparatga, harbiy kuchga va mustaqil iqtisodiy manbalarga ega bo'lishi Sharq monarxiyasi sharoitida o'ziga xos hodisadir. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydi: malikalar nafaqat saroy hayotida, balki tashqi siyosat va ijtimoiy qurilishda ham sultonning teng huquqli hamkori sifatida harakat qilganlar. Ularning vaqf ishlari va madaniy homiyligi esa bugungi kungacha saqlanib qolgan ulkan me'moriy merosning yaratilishiga sabab bo'lgan. Ushbu institutning faoliyati keyingi asrlar turkiy davlatchiligi uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Agadjanov S.G. Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI–XII vv. — Moskva: Nauka, 1991. . 84, 92, 115-bet
2. Bosworth C.E. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996. —215-bet
3. Kafesoğlu İ. Selçuklu Dönemi Türk Tarihi. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992. 110, 124-bet
4. Lambton A.K.S. Continuity and Change in Medieval Persia. — New York: Bibliotheca Persica, 1988. 108, 132-bet
5. Nizomulmuluk. Siyosatnoma (Siyar al-muluk). — Toshkent: Adolat, 1997. — 240 b. 156, 182-bet
6. Peacock A.C.S. The Great Seljuk Empire. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015. 158-bet